

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**IX RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR
KONFRANSININ**

MATERİALLARI
(28 Sentyabr 2022)

MATERIALS
OF THE
IX REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(28 September 2022)

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

IX RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(28 Sentyabr 2022)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2022/03/09>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

M A T E R I A L S
OF THE
IX REPUBLICAN CONFERENCE OF SCIENTIFIC SOURCES
(28 September 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Mətbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
aem.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Əmir Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Məsul katib

Tədqiqatçı Gülnar ƏLİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qazənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan

Executive secretary

Researcher Gulnar ALIYEVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevinc Həbib qızı Fətəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevinjfataliyeva@gmail.com

“BEOVULF” VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA FONETİK TƏKRARLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: fonetik təkrarlar, müqayisəli təhlil metodu, abidələr, arxitep, fonemlər

Keywords: phonetic repetitions, comparative analysis method, monuments, archetype, phonemes

XX əsrdə qədim abidələrin öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdir. İlk dövrlərdə abidələrə yanaşma hər bir xalqın milli mədəniyyətini, keçmişini və tarixini öyrənmək aspektini əhatə edirdisə, XX əsrin sonları və XXI əsrdə daha ciddiləşmiş və problemlərə yanaşma miqyası bir abidənin sərhədlərini aşaraq bir neçə abidəni əhatə etmişdir. Yeni dövrdə problemin qoyuluşu abidələr üzrə mədəniyyət, dil universalilərinin müəyyənlişməsinə yönəlmişdir. Məsələnin belə qoyuluşu dünyanın qədim xalqlarının düşüncə tərzindəki oxşarlıqları, mövcud olmuş mədəni əlaqələri müəyyənlişdirməyə imkan verir. Bu kontekstdə biz, qədim german abidəsi “Beovulf” və qədim Azərbaycan abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının fonetikasını üzrə fonetik təkrarların müqayisəli təhlilini aparacağıq. Tədqiqat zamanı təsvir və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan abidələrin təkmilləşən və inkişafda olan fonetik sistemi vardır. Abidələrdə dil daşıyıcılarının şüurunda

mövcud olan fonetik işarələrin – kodların digər funksiyaları dilin səviyyə vahidi kimi fonemlərin funksional genişlənməyə məruz qalmasını nümayiş etdirir. Dil vahidlərinin funksional genişlənməsi dilin bütün səviyyə vahidlərini əhatə edir. Fonetik təkrarlar qədim german abidələrində şəiyyaradıcı xüsusiyyətə malikdir. Məsələn, “Beovulf” bütövlükdə alliterasiya üzərində qurulmuşdur, eləcə də assonanslar da bu funksiyanı yerinə yetirir. Deməli, bir fonetik vahidin fonetik kod olması ilə yanaşı, abidələrdə heca və qafiyənin arxetipi kimi mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Beovulf”dan fərqli olaraq fonetik təkrarlar sitemli xarakter daşımır, onların epizodik nümunələri vardır. Buna səbəb “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının katiblər tərəfindən üzü köçürülərkən “müasirləşdirilməsi” ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyd olunan fonetik təkrarların arxetip qalıqları, həm də üslubi əlamətləri vardır. Belə bir xüsusiyyət abidələrdə saitlərin və samitlərin iştirak etdiyi sözlərdə bir harmoniyaya girməsi ilə də səciyyəvidir. Sözlərin harmoniyasını yaradan bir səsin məqsəddən asılı olaraq bir neçə sözdə iştirakı və onların xüsusi düzümü ilə bağlıdır. Sözlərdə səslərin xüsusi düzümü ona görə ayrıca qeyd olunur ki, mətn praqmatikasının müəyyən seqmenti o kontekstdə ifadə olunur. “Beovulf” eposunda fonetik təkrarların şəirdə qafiyə və hecanı əvəz etməsi, yəni arxetipi qorunub saxlanılıbsa, sonrakı german abidələrində, xüsusən “Nibelunqlar nəğməsi”ndə bu sistem sınımış, fonetik təkrarlar fəallığını itirməyə başlamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyd olunan bu german abidələri ilə müqayisədə arxetip variantla yanaşı, üslubi səciyyə də qazanmışdır; dastanda fonetik təkrarlar mətn praqmatikasına xidmət edir.

Beləliklə, “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposları üzrə fonetik təkrarların müqayisəsindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, hər iki abidədə fonetik təkrarların arxetiplərinə rast gəlinir; onların fəallıq səviyyəsi abidələr üzrə fərqli olsa da, bu cəhətdən universal xüsusiyyətlərə malikdir.

Mətanət Məhərrəm qızı Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

metanet-h@hotmail.com

İQTİSADI JURNALİSTİKA ÜMUMİ JURNALİSTİKANIN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *televiziya, iqtisadi jurnalistika, maarifləndirmək, iqtisadi proqnoz, devalvasiya*

Keywords: *television, economic journalism, enlightenment, economic forecast, devaluation*

Müasir dövrdə televiziya cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə – sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, idman və s. yönəlik proqramlar vardır ki, bunlar daxilində bəzən aşkar, yəni proqramın müəyyən etdiyi əsas strategiyaya uyğun olaraq, bəzən isə gizli, əsas məqsəd yalnız əyləndirmək olsa da, maarifləndirmək funksiyası özünü göstərir. Televiziya cəmiyyət üçün aktual mövzuların müzakirəyə çıxarılması, eyni zamanda həlli məsələsi, dünyada gedən ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni proseslər haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılması, uşaq və gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması, onların bilik səviyyələrinin artırılması ilə bağlı maarifləndirmə proqramları nümayiş etdirməklə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına da xidmət edir, zəngin mədəni irsimizi tanıdır və təbliğinə yardımçı olur. Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd etmək mümkündür ki, ölkəmizin son dövrlərdə qazandığı çoxsaylı nailiyyətlərin adət-ənənələrimizin təbliğində, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, beynəlxalq aləmdə ölkəmiz haqqında müsbət təsəvvürlərin formalaşmasında, nəticə olaraq isə cəmiyyətin bütün bunlar barəsində maariflənməsində televiziyanın xüsusilə rolu vardır.

Ölkədə və dünyada baş verən çoxsaylı mürəkkəb proseslər həyatımıza ciddi şəkildə daxil olmağı bacarmışdır. Bunlar içərisində iqtisadi prosesləri xüsusilə qeyd etməyə ehtiyac var. İqtisadiyyata dair

informasiyalar cəmiyyət üçün çox önəmli rol oynamaqdadır ki, bu da nəticə olaraq insanların iqtisadi proseslərə marağını artırmış, onların nəinki evlərində, hətta iş yerlərində iqtisadi xəbərlərə daha çox zaman ayırmalarına gətirib çıxarmışdır. Bu əhəmiyyətli dəyişikliklər isə xəbərləndirmə, yəni jurnalistika sahəsində yeni nöqtəyi-nəzərin, yanaşma tərzinin formalaşmasına səbəb olmuş, iqtisadi məlumatların çatdırılması zamanı həm də auditoriyanın maarifləndirilməsini ələ alan bu istiqamətin cəmiyyət tərəfindən, xüsusilə yaşadığımız bazar iqtisadiyyatı dövründə daha maraqla qarşılanmasına gətirib çıxarmışdır.

Cəmiyyətin iqtisadi baxımdan maarifləndirilməsi məsələsi bugünkü səviyyədə olmasa da, tarixən də diqqət mərkəzində olmuş, hətta mətbuat tarixinin ilk dövrlərindən özünü göstərmişdir. İlk qəzetlər olan “xəbər məktublari” ticarətlə bağlı xəbərlər verərək, alınıb-satılacaq mallar haqqında limanlardakı tacirləri məlumatlandırmışdır. Həmçinin dünyadakı ilk xəbər agentliyi olan Havasin (Fransa) da yaradılmasında məqsəd məhz iqtisadi hadisələr haqqında abunəçilərini məlumatlandırmaq olmuşdur.

Iqtisadi jurnalistika dedikdə, ümumi olaraq yalnız iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələri deyil, həm də ayrılıqda bütün kütləvi informasiya vasitələrində əks olunan iqtisadi informasiyalar nəzərdə tutulur. Bu sahənin inkişafı xüsusilə audiovizual xüsusiyyətlərə sahib televiziya vasitəsilə daha əsaslı xarakter daşımaqdadır. Zəngin ifadə vasitələrinə sahib olan və kommunikativ olması ilə televiziya jurnalistikanın bu qolunun daha effektiv fəaliyyətinə şərait yaratmış, iqtisadi informasiyaların daha geniş yayılmasına təkan vermiş və cəmiyyətin iqtisadi sahədə yalnız məlumatlandırılması deyil, həm də maarifləndirilməsində əsas vasitəçi rolunu oynamış və oynamaqdadır. Televiziyanın iqtisadi jurnalistika sahəsində aktiv rolunu daha əyani göstərmək baxımından ötən illərdə ölkədə ard-arda baş verən devalvasiyaları qeyd etmək mümkündür. Qeyd edilən dövrdə əhali davamlı olaraq iqtisadi xəbərləri, xüsusilə məzənnə ilə bağlı məlumatları izləyir, növbəti devalvasiyaların baş verməsindən narahatlıq keçirir, bu sahədə yeni xəbərlərə qarşı ciddi ehtiyac özünü göstərirdi. Təbii ki, bu dövrlərdə də sırf ajiotaj yaratmaq

məqsədlə əsassız informasiyalara rast gəlinir, “Dollar yenə qalxdı” və s. başlıqlar altında yalan xəbərlərə rast gəlinirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür iqtisadi xəbərlərdə əsas mənbə rolunu Mərkəzi Bank oynayır. Bu məqsədlə verilən bu tipli xəbərlərdə mənbə olaraq əsasən Mərkəzi Banka, onun sədrinə müraciət edilir və məsələ ilə bağlı məlumat dəqiqləşdirilərək yayımlanır, daha doğrusu yayımlanmalıdır ki, bu da öz növbəsində xəbərə inandırıcılığı artırır.

İqtisadi jurnalistika çox mühüm diqqət və dəqiqlik tələb edən sahələrdən olduğundan, burada ən kiçik rəqəmi də ciddi şəkildə yoxlayaraq yayımlamaq lazımdır. Dəqiq iqtisadi proqnozlar vermək, xəbərləri analiz etmək bacarığı çox önəmli olsa da, ölkəmizdə sırf iqtisadi jurnalistika sahəsində mütəxəssis yetişdirən sahə olmadığından burada müəyyən boşluqlar özünü göstərməkdədir.

İqtisadi sahədə bilikli olmaq, eyni zamanda iqtisadi jurnalistika baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Çünki iqtisadi məlumatlar auditoriyaya iqtisadi qərarlar qəbul etmək imkanı verir (Demina, 2011:186-189).

İqtisadi jurnalistikada insanlar əldə etdikləri məlumatlara əsasən istiqamət müəyyənləşdirərək yatırım edir, büdcə formalaşdırırlar. Bu səbəbdən yol verilən bəsit bir səhv fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. Buna görə də ümumilikdə jurnalistikaya aid olunan bütün xüsusiyyətlər – cavab, təkzib vermək, həmkarlarına qarşı etik qaydanı qorumaq iqtisadi jurnalistikaya da aiddir (2). Peşə ilə əlaqədar əldə edilən, verilən, yaxud sizə verilən məlumatları özünüz və ətrafınız üçün istifadə etməmək, ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün bəzi mənbələrin jurnalist kimi qəbul edilməməsini təmin etmək çox önəmli məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Demina, I.N. (2011). Ekonomicheskaya zhurnalistika: problemy nauchnogo i kadrovogo obespecheniya. Izv. IGEA, Moskva: № 3, s.186-189.
2. <http://media4democracy.org/etkinlik/igdem-toker-ile-ekonomi-gazeteciligi-konulu-sylesi>

Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant
arzuferecli.isgenderzadeh@gmail.com

“CƏMŞİD VƏ XURŞİD” ABİDƏSİNİN TƏDQIQI TARİXİ

Açar sözlər: Əhmədi, XV əsr, oğuz abidəsi, Cəmşid və Xurşid, Anadolu türkcəsi, orta əsrlər

Keywords: Ahmedi, 15th century, oghuz monument, Jamshid and Khurshid, Anatolian Turkish, middle-age century

Klassik türk şeirinin qurucularından biri olan Əhmədi, eyni zamanda dövrünün ən çox əsər yazan şairi kimi tanınır. Türk ədəbiyyatında ilk “Cəmşid və Xurşid” motivli əsər də məhz Əhmədi tərəfindən qələmə alınmışdır. XV əsr oğuz abidəsi olan “Cəmşid və Xurşid” romantik bir məhəbbət məsnəvisidir.

“Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi 4798 beytdən ibarət olub, Əhmədinin ikinci böyük əsəridir. Əmir Süleymanın sifarişi ilə qələmə alınan bu yazılı dil abidəsi tamamlandıqdan sonra Çələbi Məhmədə təqdim edilmişdir. Əhmədinin əsərə sonradan Çələbi Məhməd adına mədhiyələr əlavə etməsi bu iddianı daha da qüvvətləndirir. M.Akalın isə əsərin 1403-cü ildə tamamlanıb Əmir Süleymana təqdim edildiyini qeyd edir. O yazır: “Əsərdə Sultan Məhməd adına yazılan mədhiyələr, sonradan, bəlkə də Əmir Süleymanın ölümünün ardından, adı keçən hökmdara təqdim edilərkən yazıldığını göstərir” (Akalın, 1975:413).

“Cəmşid və Xurşid” müstəqil bir əsər olmayıb, Əhmədinin “İsgəndərnəmə” məsnəvisinin daxilində aşkar edilmişdir. Əsərin bu günə qədər məlum olan sadəcə bir nüsxəsi mövcuddur.

Bu dəyərli dil abidəsinin nüsxəsini elm aləminə N.S.Banarlı “Ahmedi Dâsitân-ı Tevârih-i Dasitâni Mülûk-i Ali Osman ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi” adlı məqaləsi ilə tanıtmışdır. Bundan sonra M.Akalın məsnəvi üzərində “Əhmədi, Cəmşid və Xurşid: İncələmə-

Mətin-İndeks” adlı dissertasiya işi yazmışdır. Akalın dissertasiyasının birinci hissəsini 1975-ci ildə “Əhmədi və Cəmşid ü Xurşid” adı ilə nəşr etdirmişdir. O, kitabda Əhmədi haqqında qısa məlumat verdikdən sonra “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin qısa xülasəsini yazmış, daha sonra əsərin Türkiyə türkcəsində transliterasiyasını vermişdir. Akalının bu tədqiqatı ilə bağlı İsmayıl Ünver “Əhmədinin Cəmşid və Xurşid məsnəvisi üzərinə” adlı bir məqalə qələmə almışdır.

Əfsuslar olsun ki, XV əsr Anadolu türkcəsinin ən dəyərli abidələrindən olan “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi ilə bağlı başqa tədqiqat işləri aparılmamışdır. Əsər həm lüğət tərkibi baxımından, həm də yazıldığı dövrün ictimai-siyasi həyatını əks etdirməsi baxımından olduqca dəyərlidir. Ancaq buna baxmayaraq, “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi bu günə qədər linqvistik təhlilə cəlb edilməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Akalın, M. (1975). Əhmədi Cəmşid ü Xurşid. Ankara: Sevinc Mətbəəsi.

Rena Rafiq Shikhamirova
Baku Slavic University
rena@rambler.ru

ON OCCAZIONAL FORMS OF LEXICALIZATION OF SYNTACTIC UNITS

Keywords: *lexicalization, syntactic units, occasionalism, deautomatization, syntactic units*

Açar sözlər: *leksikalizaliyalaşma, sintaktik vahidlər, okkazionalizm, deavomatizasiya, sintaktik birliklər*

The forms of occasional word formation are illustrated and considered in almost all university textbooks and academic publications on derivatology. Occasional word formation, first of all, reveals the potential derivatological possibilities of the language. On the other hand, it is a kind of proof of the consistency not only of the derivatological process as a whole, but also of particular methods and models of word formation, being, if I may say so, the reverse side of the regular word-formation processes: "Occasionalisms ... are associated with a violation of the laws of word production operating in the language. They presuppose the deautomatization of word-forming means and, accordingly, a new derivative in a particular context," writes N.A.Nikolina (Modern Russian language, 2006:458).

N.A.Nikolina qualifies the formation of the occasional word "window-dried" as a derivative created in a "prefix-complex suffix-postfix" way: on one of the trains I saw the Hodakovskaya Snake: smeared, painted in all the colors of the rainbow and strongly window-dried (A.P.Chekhov) (Modern Russian language, 2006:459).

M.Y.Garbus similar neoplasms in the idiosyncrasy of writers considers a peripheral way of word formation when "individual words receive the status of quasi-morphemes": on-me-orientation, passed-man, disappear-berezhok, etc. (Garbus, 2001:225).

The author examines M.Tsvetaeva's word-making in this regard and notes that the words included in these neoplasms "retain their characteristics as independent units of the language". Apparently, this is true from the point of view of the representation of the elements of these word structures in dictionaries in the same meanings that are inherent in them as lexemes. If we take into account that the poet uses these "compositions" in the function of a single word, it will be difficult to talk about the independent functions of their elements, since the poet's task is precisely to create a single conceptual basis for this verbal complex, i.e.e. to use them as a single word-designation having a single semantic structure.

We consider the point of view of T.S.Glushak and D.A.Paremskaya more logical. They consider the "nominal style" to be the result of the transformation of the predicative core of the sentence, its "folding to a one-word nominal expression". At the same time, the authors place special emphasis on the ability of the name to suppress the predicate verb in the structure of the expression (Glushak, Paremskaya, 1981:67).

In some cases, the occasionality reveals itself, if only because not the whole, for example, phraseological unit, but a part, a component, is involved in the action of occasional word formation: "In general, everything is simple, like in a soap bubble and a tear squeezer for hypochondriacs (cf.: to let soap bubbles squeeze out (false) tears)" (Modern Russian language, 2006: 466).

This provision is more clearly traced on the correlation of the well-known phraseology and its occasional form – the voice of the crying in the desert = glasnost crying in the desert (meaning Gorbachev's strategy of glasnost) (Moskovsky Komsomolets, 1989, No. 18).

But in this case we are not interested in partial transformations-transformations of a word into a word, even with the acquisition of a new, connotative meaning. Cf. famous occasionalisms from N.Leskov's "Lefty": slander (feuilleton-slander), the Mediterranean Sea, Abolon (Apollo) polvedersky (Belvedere), a two-seater (two-seater) carriage, etc. Modern forms duplicating the noted models of occasional word

formation and word usage are called "telescopic" word formation. This is due to the fact that a part of only one word is truncated, or the beginning of one word and the ending of another are combined: silogarchs (siloviki and oligarchs), football – analgesic (football-analgesic) etc. (Samylicheva, 2009:66).

We are most interested in the degree of the possibility of participation in the system of occasional word formation of predicative units.

There is no word in the Russian language "learning is light". It was created by B.Evseev to denote a situation when a person's abilities are viewed through the prism of the meaning of the proverb "Learning is light, ignorance is darkness":

... A new voice – over was suddenly given to that scientist – light (B.Evseev. Eustigneus, ch. 4).

The writer creates a new word to denote a certain phenomenon, or rather, a new combinatorial unit with a meaning covering this extra-linguistic phenomenon, which, apparently, cannot be comprehensively designated by a word from the old arsenal of the language. In principle, if the nomination is a process and the result of a certain name, as V.G.Gak notes, in which language elements are correlated with designated or objects, then lexicalized sentence structures perform a function that, due to an expansive understanding, individual lexemes cannot perform. In other words, in the text, the word "learning-light" performs a special, idiolectal function of designating a macro-situation in which not only the hero (Evstignei – a student of the music academy in Italy), but also everyone who determines the level of musical education and the strategy of music, found themselves.

These circumstances are due to the well-known fact that occasional units absorb one essential feature of the described object or phenomenon, which is the basis of their semantic structure. Therefore, there are practically no polysemous words or combinations among the occasionalisms. Sr: shapkozakidatelstvo – shibozakidatelstvo, TV – televizor (poorly working TV), etc.

References

1. Modern Russian language. (2006). Two-part, part I. Moscow: Academy, p.481
2. Garbuz, M.Y. (2001). Lexico-syntactic occasionalisms of bilingual origin in M.Tsvetaeva's idiolect. Language and culture. Materials of the international conference. Moscow: Institute of Foreign Languages, pp.225-226.
3. Glushak, T.S., Paremskaya, D.A. (1981). Nominalization and the concept of "nominal style" in the German language. NDSH, Philological Sciences, No. 2, pp.65-71.
4. Samylicheva, N.A. (2009). Hybrid words in texts of Nizhny Novgorod mass media. Proceedings and materials of international Baudouin readings. Kazan, pp.65-67.

Gülzar Məhəmməd qızı Ağakışiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

dissertant

gulnar.rehimli.90@mail.ru

**ETNOQRAFİK DİALEKTİZMLƏR VƏ ONLARIN BƏDİİ
DİLDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ BƏDİİ NƏSR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: *etnoqrafiya, dialektizm, bədii, leksika, söz*

Keywords: *ethnography, dialectism, art, lexicon, word*

Dilçilikdə etnoqrafiya, etnoqrafik sözlər, etnoqrafik dialektizmlər, etnoqrafizmlər, etnoqrafik leksika kimi terminlər fərqləndirilmiş və müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Əksər tədqiqatçılar etnoqrafik dialektizmləri leksik dialektizmlərin bir növü kimi, bəziləri isə dialektizmlərin ayrıca növü kimi təsnif etmişlər. Fikrimizcə, etnoqrafik dialektizmlər dialektizmlərin ayrıca növü kimi tədqiq edilməlidir.

Qeyd edək ki, etnoqrafik leksika leksikanın ayrıca bir sahəsini təşkil edərək xalqın adət-ənənəsini, psixologiyasını, yaşayış tərzini və s. ifadə edən sözlərdir və dilçilikdə etnoqrafizmlər, etnoqrafik sözlər kimi də adlandırılır.

İşlənmə və anlaşma baxımından etnoqrafik dialektizmlər etnoqrafik leksikdan (etnoqrafik sözlərdən), etnoqrafizmlərdən fərqlənir.

Bu haqda İ.Məmmədov “Etnoqrafik leksika” adlı elmi əsərində yazır: “Etnoqrafik leksika əvəzinə, dilçilik ədəbiyyatında “etnoqrafizm” termininin işlənməsi də müşahidə olunur. Biz özümüz də, yeri gəldikcə, geniş mənada etnoqrafik leksika terminindən istifadə edirik. Etnoqrafik sözləri dar mənada dialekt sözləri kimi məhdudlaşdırmaq heç cür olmaz, çünki bu leksik vahidlər bütünlüklə xalqla, onun təsərrüfat məşğuliyyəti ilə bağlıdır” (Məmmədov, 2008:15).

X.Heydərova bu haqda yazır ki, etnoqrafizmləri işləklik keyfiyyətinə görə iki yerə ayırmaq olar: ümumişlək etnoqrafizmlər və etnoqrafik dialektizmlər.

Ümumişlək etnoqrafizmlər qədim köklərə dayanan, lakin müasir dövrdə aktiv şəkildə işlənən, hamı tərəfindən başa düşülən, ədəbi dilə məlum olan leksemlərdir.

Etnoqrafik dialektizmlər müəyyən bir ərazidə yaşayan əhaliyə xas, spesifik olan və ya digər əyalətlərindən müəyyən qədər fərqlənən ev əşyalarının, geyim, yemək, tikinti, bədii sənət və ənənələrinin, mifoloji anlayışların, inancların və s.-in adlarını bildirən leksikasıdır (Heydərova, 2019:94).

Fikrimizcə, X.Heydərovanın söylədiyi fikirlər düzgündür.

N.M.Şanskinin fikrincə, etnoqrafizmlər yalnız dialekt leksikasının tərkibində mövcuddur. O, peşə-sənət leksikasını (professionalizmləri) etnoqrafik leksikaya aid etmir (Əsgərov, 2006:88). Azərbaycan dilində geyim adlarını tədqiq edən B.R.Məmmədova N.M.Şanskinin bu mülahizəsi ilə razılaşmır. Onun fikrincə, etnoqrafizmlər içərisində təkcə dialekt sözlər deyil, ümumişlək sözlər də var (Əsgərov, 2006:88).

Y.N.Eterley etnoqrafizmlərlə bağlı yazır: “Etnoqrafizmlər elə sözlərdir ki, onlar müəyyən bir xalqın, etnik qrupun, yaxud da ərazinin məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır və bu sözlər müasir ədəbi dillərin lüğətlərində, dialektoloji və tarixi lüğətlərdə təqdim olunmalıdır” (Əsgərov, 2006:88). Fikrimizcə, Y.N.Eterleyin söylədikləri daha ağılabatan və düzgündür.

Eyni zamanda, qeyd edək ki, etnoqrafik dialektizmlər dialektizmlərin elə bir növüdür ki, müəllifin təhkiyə dilində işlənməsi baxımından sərbəstdir. Yəni müəllif obrazların nitqi ilə yanaşı, öz təhkiyə dilində bu dialektizmlərdən istifadə edə bilər. Çünki etnoqrafik dialektizmlər termin səciyyəli dialektizmlərdir. Bu səbəbdəndir ki, bu dialektizmlər ədəbi dilimizə keçərək onun zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Dilimizin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən, milli sözlər hesab olunan etnoqrafik dialektizmlər ədəbi dildən daha çox dialekt və şivələrdə işlənir. Bu baxımdan müstəqillik dövrü bədii nəsrində işlənən

etnoqrafik dialektizmlər xalqın adət-ənənəsini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, peşə və təsərrüfat məşğuliyyətini, psixologiyasını, düşüncə və yaşayış tərzini ifadə etmək baxımdan xüsusi maraq doğurur. Müstəqillik dövrü bədii əsərlərin dilində işlənən bu cür etnoqrafik dialektizmlərin bəzilərini nəzərdən keçirək:

Çəpkən. Bu söz Bərdə, Cəbrayıl, Gəncə, Qarakilsə, Oğuz, Şamaxı, Tərtər, Yevlax dialektlərində qolsuz qadın paltarını mənəsində işlənir (Dialektoloji lüğət, 2007:96). Eyni zamanada izahlı lüğətdə qolları çapıq, qıraqları baftalı, astarlı qadın geyimi mənəsində işlənmişdir.

Türk ədəbi dilində “çəpken” formasında işlənən bu söz qolları kəsik, kənarlarına qaytan tikilmiş uzun köynək mənalarını bildirir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, İ.O. (2008). Etnoqrafik leksika. Bakı: Elm, 290 s.
2. Heydərova, X.İ. (2019). Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 222 s.
3. Əsgərov, H.A. (2006). Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 448 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”, 568 s.

İlkanə Rabil qızı Əmirova

Bakı Dövlət Universiteti
dissertant

ilkanaamirova@yahoo.com

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ KONSEPT ANLAYIŞINA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: *koqnitiv, konsept, lingvistik, semantiko-koqnitiv, yanaşma*
Keywords: *cognitive, concept, linguistic, semantic-cognitive, approach*

Koqnitiv dilçilik yeni elmi paradıqmadır. O, dillə şüür arasındakı münasibətləri, dünyanın kateqorıallaşması, konseptləşməsi və digər idraki proseslərdə dilin rolunu öyrənir. Dünyanın kateqorıallaşması dedikdə, alınmış yeni biliyin bu və ya digər başlıq və hissələrdə yerləşdirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Məsələn, hər hansı bir şəxs elmi və ya məişət zəminində yeni bilik əldə edərsə, onun insan yaddaşında qorunub saxlanması mövcud rubrikalarda yerləşdirilməsi hesabına mümkün olur. İnsan həyatda qazandığı biliyi kateqorıallaşma hesabına qaydaya salır, onu şüurun lazımi yerində yerləşdirir və nəticədə insan şüuru xaosdan azad olaraq müvafiq prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Konseptuallaşma isə insanların toplamış olduğu biliyi, koqnitiv əlamətlər toplusunu müəyyənləşdirilməsi prosesini ifadə edir.

Konseptuallaşmada koqnitiv əlamətlər də öz yerini tutur. Deyək ki, konsept hansısa əlamətlər toplusudur; həmin əlamətlərin müəyyənləşməsi konseptuallaşmadır. Onun sayəsində insan anlayışları və hansısa fenomenləri bir-birindən fərqləndirir. Nəticədə, insan düşünən varlıq olaraq qazandığı biliyi qoruyub saxlaya bilir və onun üzərində idraki əməliyyatları yerinə yetirir. Koqnitivizm insanın idraki prosesləri ilə bağlıdır. İstənilən yeni elmi paradıqma yaranıb öz yerini tutarkən müəyyən bir dövr keçir, onun terminologiyası müəyyənləşir və elmi dövriyyəyə daxil olur. Bu mənada “koqnitiv” termini belə bir yol keçmişdir. Müasir koqnitiv dilçilikdə işlənən bu termin koqnitiv psixologiyada, neyrolinqvistikada, antropologiyada və digər elm

sahələrində işlənir. Yarım əsrlik tarixi ərzində koqnitiv elmlər xeyli inkişaf etmiş, müəyyən yeniliklər meydana gəlmişdir. Bu xüsusda E.S.Kubryakova yazır ki, A.Peyviyo keçən əsrin 80-ci illərində obrazlar və səsli nitqi nəzərdə tutaraq yazırdı ki, insan beyni ikiqat kodlaşmaya malikdir. Amma müasir dövrdə də mental leksika bəzəki fikirlər mübahisəlidir, psixolinqvistlər onu birmənalı şəkildə qəbul etmirlər və koqnitiv elmlər başqa istiqamətdə inkişaf edir. Hətta bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu termin öz məzmununu itirmişdir. Hətta bir qisim dilçilər belə düşünür ki, koqnitiv dilçilik deyilən şey yoxdur. E.S.Kubryakova bu fikrin əleyhinə çıxaraq deyir ki, əlbəttə, koqnitiv dilçilik var, onun nəzəriyyəsi və metodları işlənmişdir. Onun müəyyənləşdirici faktoru koqnitiv struktur və proseslərdir. Bu problemi Avropa və rus dilçiləri ciddi şəkildə öyrənmişlər. Onlardan C.Lakoff, R.Cekendoff, Ç.Filmor, J.Fokonye, E.S.Kubryakova və digərlərini qeyd edə bilərik.

Azərbaycanda koqnitiv dilçilik həmin elmi axtarışların nəticələri əsasında inkişaf edir. Koqnitiv dilçilik müasir dövrdə iki istiqamətdə inkişaf edir: nominativ və semantik istiqamətlərdə. Haqqında danışılan termin aşağıdakı əsaslara görə mübahisə doğurur. Əvvəla o, adi idraki konsept kimi qəbul olunur; digər tərəfdən “koqnitiv”i “neyroloji” terminlə eyniləşdirirlər. Üçüncüsü isə, o termin real məzmunundan uzaqlaşır. “Koqnitiv” anlayışı psixologiya və fəlsəfədə çoxdan işlənir. Hətta bu sahə mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, “koqnitiv” termini koqnitiv psixologiya yaranandan qabaq mövcud olmuş və “idraki proseslər” məzmununu ifadə etmişdir. Koqnitiv psixologiya yaranandan sonra isə “mental proseslər” məzmununu ifadə etmişdir. R.Cakendoff özünün koqnitiv nəzəriyyəsində bu termini insan beynində qorunub saxlanılan mental leksikona aid informasiya, şüurun bazasını təşkil edən mövcudluq kimi qəbul edir (Cakendoff, 1993:283). Beləliklə, dilçilikdə bu termin “mental”, “əqli”, “idraki” və s. terminlərin sinonimi kimi işlənmişdir.

Koqnesiyanın müxtəlif istiqamətləri onun iki tərəfini bir-birindən fərqləndirir; onlardan bir elmi, digəri isə adi koqnesiyadır. Onlardan birincisi həqiqətə, ikincisi isə pragmatikliyə əsaslanır. Dildə qeydə

alınan biliyin strukturu hər şeydən əlavə təbii strukturudur, həmin dil kollektivinin təcrübə strukturu, dəyərləndirmə strukturudur. Dilçilikdə “koqnesiya” termini söz birləşmələri şəklində “koqnitiv yanaşma”, “koqnitiv elmlər”, “koqnitiv təhlil” və s. terminləri meydana gətirmişdir. Deyilənləri yekunlaşdıraraq həmin terminə aşağıdakı məsələləri aid edirik:

1. Koqnitiv dövriyyəni koqnitiv elmlər təşkil edir;
2. Müasir koqnitiv elmlər kifayət qədər bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişaf edir;
3. Koqnitiv dilçilik əsas olaraq dərin semantika ilə məşğul olur, dil formalarının məzmun tərəfini öyrənir.

Koqnitiv dilçiliyin müasir koqnitiv elmlər sırasında öz yeri var. Hələ antik dövrlərdən təfəkkürün qanunauyğunluqları, insan intellekti məsələləri ilə fəlsəfə, məntiq, fiziologiya və s. elmlər məşğul olmuşlar. Lakin müasir dövrdə həmin problemlərə yanaşma tərzii müasirləşmişdir. Ona görə də deyə bilərik ki, koqnitivizmin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Koqnitivizm insan idrakını, təfəkkürü və onlarla bağlı olan mental prosesləri öyrənir. Bunu nəzərə alaraq müasir dövrdə koqnitivizmin inkişafını koqnitiv inqilab kimi qiymətləndirənlər də vardır. Müasir koqnitiv elmlərdə bilik və informasiya ilə bağlı bütün proseslər koqnitivizmə aid edilir. Bu elmin prinsiplərinə görə insan informasiya hazırlayan və düşünən varlıq kimi götürülür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, koqnitivizm bir çox məsələləri əhatə edir. Onların çox mühüm olanlarını nəzərdən keçirək:

1. İnsanın düşünmə mexanizminin tədqiqi;
2. Müxtəlif kanallarla qəbul olunan informasiyanın işlənməsini öyrənmək;
3. Dünyanın mental modelini qurmaq;
4. Müxtəlif növ koqnitiv aktları təmin edən idraki cihaz sistemini öyrənmək;
5. Qavramanın insan və kompüter proqramları əsasında formalaşmasını öyrənmək;
6. Kompüter proqramlarının modelini hazırlamaq;

7. Düşünmə aktı ilə bağlı olan psixiproseslərin spektrlərini öyrənmək.

Koqnitiv sistemin əsasında insan fikirləşir, alınmış informasiyanı işləyir, ondan əqli nəticələr çıxarır. Dil də insanın bu intellektual fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır; idraki fəaliyyət dildə möhkəmlənir. Koqnitiv proseslər dillə bağlıdır və o, dilə çevrilmiş proseslər formasını alır. Bu mənada koqnitiv dilçilik koqnitivizm bazası üzərində qərarlaşır. Koqnitiv dilçilik yeni elmi paradıqmadır; onun əsas məqsədi qavrama prosesinin necə həyata keçdiyini, dünyanın kateqoriallaşması, təsnifatı və dərkə biliyin toplanılması, müxtəlif növ informasiyaları təmin edən şərtləri öyrənməkdən ibarətdir. Yalnız dil idraka və fikri proseslərə giriş verir. Koqnitiv dilçilik struktur dilçiliklə polemikada formalaşmışdır, lakin onu inkar etmir. Koqnitiv dilçilik bir çox parametrlərinə görə digər koqnitiv elmlərdən fərqlənir. V.A.Maslova onu belə ümumiləşdirir:

- Burada dil necə qəbul olunur, ona hansı nəzəri şərh verilir;
- Koqnitiv dilçilik insanın bilikləri sistemində hansı yeri tutur və hansı elmdən yaranmışdır;
- Onun problemlərinin hansı spesifik xüsusiyyətləri vardır və o, necə həll olunur.
- Koqnitiv dilçiliyin qarşısında əsas vəzifə dayanır:
- Dil biliyinin təbiəti;
- Dilin mənimsənilməsi;
- Ondan necə istifadə olunması.

Onların öyrənilmə istiqamətləri də aşağıdakı kimi istiqamətləndirilir:

1. İşarələrlə verilən biliyin növləri və tipləri, işarələrdən biliyin alınması mexanizmi;
2. Dil işarələrinin yaranması, inkişafı və onların tənzim olunması. Dil işarələrinin və mədəni reallığın münasibətləri.

Ədəbiyyat

1. Cakendoff, R. (1993). Semantics and cognition. 6th ed. Cambridge (Mass). The MIT Press, 283 p.

Ruzanə Nemət qızı Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ruzanesuleymanova@gmail.com

YUNUS ƏMRƏ İNGİLİS ŞƏRQŞÜNASI PAUL SMİTİN TƏDQIQATINDA

Açar sözlər: *poeziya, şair, şərqşünas, Paul Smit, səmavi eşq*
Keywords: *poetry, poet, orientalist, Paul Smith, divine love*

Türk dünyasının böyük simalarından sayılan Yunus Əmrə XIII yüzilliyin ən qüdrətli şairlərindəndir. Onun zəngin ədəbi yaradıcılığı dünyanın bir çox şərqşünasları tərəfindən araşdırılmış, poetik inciləri qərb dillərinə tərcümə edilmişdir. Böyük şair haqqında ilkin olaraq ingilis şərqşünaslığında, tədqiqatçı-alim Çarz Riyonun kataloqlarında rast gəlinə də, bunlar şair haqqında qısa məlumat xarakteri daşıyır. Yunus Əmrənin ədəbi irsini tədqiq edən qərb şərqşünasları arasında müasir tədqiqatçılardan Paul Smitin xüsusi rolu vardır. Paul Smit həm də bir şair, dramaturq kimi yazıb-yaratmış, eləcə də 80-dən çox şairin, o cümlədən Şərqin nəhəng simalarından olan Sədi, Hafız, Rudəki, Ömər Xəyyam, həmçinin Nizami, Nəsimi, Füzuli və digər sənətkarların sənət incilərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. 1945-ci ildə Avstraliyada dünyaya gələn Paul Smit hələ səkkiz yaşında olarkən klassik üslubda şeir yazmağa başlamış, dünyanın fani olduğunu hələ erkən yaşlarından dərk etmiş və orta məktəbi bitirən kimi dünya səyahətinə çıxmışdır. Həqiqət axtarışına çıxan gələcək şair-tərcüməçi müxtəlif işlərdə çalışmış və bu, onun zəngin həyat təcrübəsi qazanmasına zəmin yaratmışdır. Paul Smitin tədqiq etdiyi şairlərdən biri özünün də qeyd etdiyi kimi, ilk şeirlərindən heyran olduğu və bütün Şərq ölkələrində şöhrət qazanmış Yunus Əmrədir. Tədqiqatçı Yunus Əmrəni dövrünün ən qüdrətli şairi kimi xarakterizə edir və özündən sonrakı şairlərə böyük təsir göstərdiyini vurğulayır. Şairin həyatı haqqında digər şairlərdən

fərqli olaraq çox az məlumat olduğunu diqqətə çəkən tədqiqatçının qəldiyi qənaətə görə, təsəvvüf şairi kimi Yunus Əmrənin təsvir etdiyi ilahi eşq dünyəvi eşq ilə vəhdət təşkil edir və onun bütün şeirlərində bəşəri dəyərlər, bərabərlik, haqq və ədalət, kamil insan, sevgili, dost, ləyaqət kimi ülvi hisslər başlıca yer tutur. Şairin müasiri olan Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə görüşməsindən söz açan Paul Smit hər iki aşiqi iki böyük qəlb şairi adlandırır.

Yunus Əmrənin divanından seçilmiş şeirləri ingilis dilinə tərcümə edərkən Paul Smit çalışmışdır ki, şairin sənətkarlıq baxımından zəngin olan şeirlərinin üslub və dil cəhətdən orijinala yaxın bir formada tərcümə etsin. Məhz bu baxımdan şairin şeirlərini qərb oxucularına çatdırmaq üçün şeirin ritm və quruluşunu, ölçü və ahəngini, məzmununu, intonasiyasını saxlamış, qərb şeir formasından fərqli olsa da, Yunus Əmrə dünyasına bələd bir mütərcim kimi bu mistik şeirlərdə olan gözəllik və mənanı saxlayaraq şərəfli və çətin işin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir.

Yunus Əmrənin yaşadığı dövrü xarakterizə edən, həyatı haqqında olan məlumatların ancaq rəvayətlərdən əldə edildiyini söyləyən mütərcim eləcə də bir çox tarixçilərin və alimlərin fikirlərinə əsasən, şairin 1260-cı ildə Anadoluda anadan olduğu qənaətinə gəlir. Paul Smit şair haqqında ilkin məlumatların daha çox Hacı Bektaş Vəlinin “Vilayətnamə”sində olduğu fikrini də diqqətə çəkir. Onun müxtəlif diyarlara səfərindən, eləcə də Suriya və Azərbaycana getdiyini söyləyən mütərcim şairin səfər zamanı miskin adamların məşəqqətli həyatı ilə tanış olan, yol boyu sadə adamların danışdığı türk dilində öz şeirlərini oxuyan və dövründə şeirlərini türk dilində yazan ilk şair kimi dəyərləndirir, dilinin xalq dilinə çox yaxın olduğunu, poetik dünyasının başdan-başa Allaha sevgi, təsəvvüf və humanizm ideyaları ilə zəngin olduğunu qeyd edir. Şairin fikir dünyasına daha dərindən bələd olmaq əzmlə Paul Smit onun 416 şeirdən ibarət olan “Divanı” və “Risalətün Nüshiyyə” adlı didaktik məsnəvisindən də söz açır. O, şairin bu əsərini təsvir edərkən onun, əsasən, kainatın, Adəmin yaradılışını, əzab, ruh, qəzəb, nifrət kimi hiss və duyğuları rəmz və simvollarla əks edən bir

əsər adlandırır. Paul Smit qeyd edir ki, hər iki əsər daha çox Allaha olan Eşqə, islam dünyasının müqəddəs kitabı Quran-i Kərim, Peyğəmbər və onun əhli-beytinə yönələn əsərlərdir.

İstedadlı mütərcim Paul Smit “Türk dərviş Yunus Əmrənin seçilmiş şeirləri” adlı əsərində türk dili, qəzəl, türk poeziyası, sufilər və dərvişlər: onların sənətkarlığı və poeziyası haqqında müfəssəl məlumat verir. O, Yunus Əmrə ədəbi irsindən ingilis dilinə bir məsnəvi və 132 qəzəl tərcümə etmişdir.

Şəms Əfqan qızı Umudova
Qərbi Kaspi Universiteti
doktorant
shems.umudova96@mail.ru

MİLAN KUNDERA “BİLMƏMƏK” ROMANI

Açar sözlər: ekzistensializm, roman, varlıq, yalnızlıq, yurdsuzluq

Keywords: existentialism, novel, being, loneliness, homelessness

Çex mühaciri İrena 1968-ci ildə Varşava Müqaviləsi iştirakçılarının işğalından sonra Çexoslovakiyadan qaçandan bəri Fransada yaşayır. 1989-cu ildə “məxməri inqilab” hakim Çexoslovakiya Kommunist Partiyasını devirəndə İrena iyirmi il yaşadığından sonra evinə qayıtmaq qərarına gəlir. Mühacirətdə səyahət zamanı təsadüfən Praqada qısa müddətə sevgilisi olan mühacir İosiflə tanış olur. Mən ədəbi əsərin keyfiyyətini qiymətləndirmirəm, başa düşürəm ki, bu, hamının xoşuna gəlməyəcək – məsələn, kolleqaya baxın (3). Amma oxuduqca mühacirin daxili hisslərini – mühacirət səbəbi aradan qalxandan və öz doğma ölkəsinə qayıtmaq imkanlarını yoxlayandan sonra təsvir edərkən müəllifi bu cür fikirlərə nə vadar etdiyini düşündüm. Bizim nəsil 1969-cu ildə bu sualları verdi – mühacirət edib getməmək və hər kəs öz qərarını verdi. Ətrafımdakılar mühacirətin mənfi cəhətlərini görüb mühacirət etmədilər – mən də yox (6). Və 1989-cu ildən sonra bir çoxları Çexiya şəraitində yenidən başlanmanı araşdırmağa çalışdılar, yaşlarına və biznesdəki mövqelərinə görə mühacirət etdikləri ölkələrdə qaldılar. Mənim ən yaxın sinif yoldaşlarım o zaman liseyin yuxarı sinif şagirdlərinin məclislərinə gəldilər və öz keçmişləri ilə əlaqə qura bildilər, bu romandakı personajlardan fərqli olaraq (4). Və biz 1969-cu ildə mühacirətin müsbət və mənfi tərəflərini qiymətləndirdik – lakin ən yaxşı həlli tapa bilmədik. İki baş qəhrəmanın hekayəsinin mətni bir neçə səhifəyə sığdı. Onların fəlsəfi və psixoloji düşüncələri daha zəngindir. Yunan qəhrəmanı Odisseyin hekayəsi və evə səyahəti ilə paralelliyi çox

diqqət çəkir. Kunderanın hər bir sözü mənə daşıyıcısıdır və tamamilə məqsədyönlü, düşünülmüş şəkildə işlənir. Məzmunu ən əlçatan formada çatdırmalı olan xoşagəlməz orta cərəyan və ya “pop” deyil. Bu, bütün aspektlərini, forma və nəticələrini əks etdirən kifayət qədər ciddi yazıçıdır. Həddindən artıq fəlsəfi düşüncədir. Mühacirlərin psixikasında və hissələrində yaşamaq, əlavə olaraq cansız fəlsəfi mülahizələrlə doludur. Həcm baxımından nazik, lakin məzmunca dərin düşüncələr və fəlsəfi düşüncələrlə dolu kitabdır. Ancaq bir müddət (yaxud uzun müddət) insan varlığının bəzi məqamları haqqında düşünmək istəyən hər kəs kitabdan heyrlənəcək (1). Belə kiçik bir ərazidə bu qədər diqqətəlayiq fikirləri cəmləşdirməyin və eyni zamanda gözəl bir hekayə ilə əyləndirməyin necə mümkün olduğuna heyranam. Kitabda taleləri bir anlıq kəşifə yenidən ayrılan iki mühacirin, İrena ilə Josefin hekayəsi və onların hər biri üçün bu məqamların fərqli mənası var. Müəllif onların povestini mühacirət, vətən həsrəti (əslində evdə hardayıq?), yaddaşımızın məhdudluğu və müxtəlif həyat hadisələri ilə bağlı xatirələrimiz, yadlaşma, bir-birimizi dinləmək, qavramaq və başa düşməyimizlə bağlı düşüncələrlə kəşifdir. Mənim üçün ən güclü mövzu yaddaş itkisidir və ya fərqli personajların həyatlarında bir və eyni hadisəni (məsələn, qısa bir söhbət və ya qısa bir görüş) necə fərqli qəbul etdikləri diqqətəlayiqdir. Kimsə üçün bir qarşılıqlı görüş, bir cümlə, bir fikir sadəcə unudulmuş xatirə (“bilməmək”) ola bilər, digəri üçün həyatda paylaşılan bir neçə anlar onun taleyində tamamilə əsaslı dönüş deməkdir. Məncə, Milan Kunderanın yaradıcılığının son dövründən ən yaxşı romanlarından biridir. Mahiyyət etibarilə Kundera (özünün son əsərlərində) fəlsəfə ilə hopmuş roman yazısının global miqyasda unikal və orijinal formasını yaratmışdır. Kunderin emiqrasiya və qayıtmağın qeyri-mümkünlüyü haqqında romanistik düşüncəsidir. Hər kəsin öz hekayəsini danışmağa çalışdığı, lakin artıq başqalarını dinləməklə maraqlanmadığı haqqındadır. Kundera olduğunu və hekayənin çoxlu maraqlı fikirlər və fəlsəfi sualları ehtiva etdiyini nəzərə alsaq, kitab təəccüblü dərəcədədir. Bir neçə personaj, zaman və məkanın bir-birinə qarışır. Kitabda “sürgündən qayıdış” mövzusunda Kunderanın

düşüncələri yer alıb (2). Fransız oxucuları üçün nəzərdə tutulmuşdu, sürgün onlara tarixən məlum deyildi, ona görə də maraqlı bir hadisə idi və indi 30 ildən sonra bizə də gəlir, indi heç kim sürgün, evdən məcburi təcrid olunmur. Ona görə də Kunderin suallarını araşdırmaq maraqlıdır. O, məlum tarixin obyektivindən baxaraq keçmişə fərqli baxışı əks etdirir. Mövcud olmayan xatirələr üzərində, hər kəsin yaddaş fraqmentlərinə görə keçmişə fərqli baxması üzərindədir. 20 ildir bir-birini görməyən, xatirələrini bir-biri ilə bölüşə bilməyən insanlar arasında bu yaddaş parçaları uyğun gəlmir. Qalmış insanlar geri qayıdan sürgünlərə necə baxır (6). Necə keçirlər və maraqlanmırlar. Qalanlar isə rejimə güzəştə getməli olduqları üçün özlərini zədələnmiş hiss edir, sürgünlərə azad quş kimi həsədlə baxırlar. Sürgünlər yaddaşlarında heç bir şey əldə edə bilməzlər, qədim evlərinə gedən yolda heç bir ipucu yoxdur. İnsan yaddaşı seçici, dəyişən və etibarsız bir şeydir. Hekayə baxımından Kunderin əksər romanlarından daha zəifdir, lakin hekayədə çatışmayan cəhətləri bu nisbətən qısa romanın sözün əsl mənasında esselərdə və düşüncələrdə tamamlayır. Nəticədə, uzun cümlələrdən, uzun mülahizələrdən və daha qısa və sıx fəsillərə keçmək rəvan oxunu bir qədər pozur (məsələn, “Varlığın dözülməz yüngüllüyü” və ya “Ölümsüzlük” kimi rəvan hekayə axını deyil) və mahiyyəti bəzən kifayət qədər çətin nüfuz edən obrazların az-çox ardıcılığıdır (5). Amma mən bunu başa düşürəm və bir az fərqli Kunderadır. Sylvie Richterova sonda şüursuz haqqında müəllifin ən sadə, lakin eyni zamanda ən çətin romanı kimi yazarkən bunu mükəmməl şəkildə yekunlaşdırdı. Bütövlükdə, yəqin ki, nə vaxtsa yenidən qayıdacağım bir roman, üzərində düşünməli çoxlu fikirlər var və bəlkə də daha təcrübəli oxucunun cahilliyini tələb edir və bununla da mən bu romanın sayı baxımından daha təcrübəli olduğunu nəzərdə tutmuram (4). Zaman, yaddaş, əsl ev, daxili tənhalıq və xarici dünyanın bizim şəxsi hekayəmizə maraqlı göstərməməsi...

Kunderin romanının bəzi mövzuları geri qayıtma cəhdləri haqqındadır. Həmişə olduğu kimi, real personajların təsadüfi kəşifən hekayələri hadisələrin ümumi təbiəti haqqında mücərrəd fəlsəfi suallarla

– onların hekayələrinə uyğun gələn motivlərlə birləşir. Vətən həsrətindən əziyyət çəkən mühacirlərlə bağlı fərziyyələr burada kəsilmiş, artıq mövcud olmayan keçmişi təhrif olunmuş xatirələrlə izləmək üçün məcburi səy kimi qəribə görünür, çünki həyat artıq başqa yerdədir (6).

Ədəbiyyat

1. <https://kayzen.az/blog/yazar/12330/milan-kundera.html>
2. <https://kayzen.az/tag/Milan%20Kundera>
3. <http://senet.az/etinasizliq-dovru>
4. <https://www.goodreads.com/quotes/37510-dogs-are-our-link-to-paradise-they-don-t-know-evil?page=4>
5. https://www.goodreads.com/author/quotes/6343.Milan_Kundera
6. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/17458/milan-kunderan%C4%B1n-bilm%C9%99m%C9%99k-roman%C4%B1ndan-bir-par%C3%A7a.html>

Qənirə Namid qızı Qafarlı
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
qanira.qafarli@mail.ru

MƏKTƏBLİLƏRİN AKTİV MUZEY ZİYARƏTİ: EKSKURSIYA, NƏZƏRİYYƏ, TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: muzey, məktəb, ekskursiya, dərs, təlim, təcrübə

Keywords: museum, school, excursion, lessons, training, practice

Uzun illər muzeylər şüşə vitrinlərdə müxtəlif əşyaların nümayiş olunduğu və darıxdırıcı yer kimi qəbul olunurdu. Muzey ziyarətçiləri nümayiş olunan materialları yalnız uzaqdan görür və onları yaxından araşdırmaq şansından məhrum idilər. Bu cür muzeylər uşaqlar və gənclərdə maraq oyatmırdı. Dünyadakı və ölkəmizdəki muzeylərin bu mənfi cəhəti son illərdə diqqətəlayiq təhsil texnikaları, muzey və muzeylərdə təhsil şöbələrinin inkişafı, inkişaf etmiş təqdimat texnikalarının tətbiqi ilə dəyişməyə başlamışdır. Mümkün qədər çox ziyarətçi cəlb etmək üçün muzeylər yeni texnika axtarışlarını davam etdirirlər. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda bu sahədə uğurlar əldə etmiş ABŞ və Avropada bir çox muzeylərə və tarixi yerlərə məktəblilərin ziyarəti məcburidir. Bu yanaşma muzeylərin təhsil fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Muzeylərdə keçirilən ekskursiyalar, tədbirlər, layihələr, interaktiv dərslər uşaq və yeniyetmələrin mədəni-asudə vaxtının səmərəli təşkilində muzeylərin geniş fəaliyyət ənənələrinin, tarixi təcrübəsinin önəmini göstərir, uşaqları fəal yaradıcılığa, tədqiqat işinə, axtarışlara yönəldir. Ölkəmizin gələcək intellektual təminatı, yaradıcı potensialı uşaq və yeniyetmələrin hərtərəfli biliyə və bacarığa yiyələnmələri ilə əlaqəlidir. Burada muzey həm elmi, həm də mədəniyyət müəssisəsi kimi uşaqların asudə vaxt balansını əvvəlcədən proqramlaşdırır və onu səmərəli yaradıcılıq, məşğuliyyət prosesinə çevirə bilir. 6-9 yaşlarında olan uşaqlarla aparılan layihələrin rəngarəng proqramı əyləncəli

vasitələrlə uşaqların müxtəlif biliklərə yiyələnməsinə şərait yaradır. Tarixin müxtəlif sahələri ilə tanışlıq macərələr şəklində dramatikləşdirilir və buna görə də uşaqlar üçün mövzunun məzmununu anlamaq çətin olmur. 10-16 yaşlı məktəblilərlə aparılan iş isə uşaqların maraqları və istedadlarına uyğun şəkildə qurulur. Müəllimlər tərəfindən seçilmiş istedadlı uşaqlar müxtəlif elm sahəsində təcrübələr keçir, konfranslarda çıxışlar etmək üçün məruzələr hazırlayırlar. Muzey əməkdaşları onların maraq dairələrinə uyğun olaraq məsləhətlər verir, müxtəlif materiallarla tanışlıqlarına kömək edirlər.

Belə layihələr və dərslər muzey üçün onun əsas ziyarətçi hissəsini təşkil edən şagirdlərdə muzey mühitinə, muzeyin ekspozisiyasına maraq yaradır və bir növ onlarda özlərini tarixi hadisələrin mərkəzində hiss etmək imkanı qazandırır. Həmçinin şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdisləri genişləndirib dərinləşdirmək, bunun əsasında onlarda tarixə maraq artırıb qavrama prosesini daha da maraqlı edir.

Uşaqlar Tarix, Coğrafiya, Fizika, Kimya, Astronomiya kimi fənləri, İncəsənət, Sağlamlıq, Gigiyena, Təbiət elmləri və hətta Riyaziyyatı muzeylərdəki eksponatlar vasitəsilə daha canlı və təsirli şəkildə qavraya bilirlər.

Elə dərslər var ki, uşaqların onları sinif otağında tam qavramaları mümkün olmur. Bunun üçün müəllimlər müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu zaman muzeylər öyrənmə mühiti yaratmaq üçün ən gözəl məkandır. Çünki bir çox muzeylərdə elə eksponatlar ola bilər ki, məktəbdə tədris olunan fənlər bu eksponatlar vasitəsilə daha yaxşı qavranılsın.

Məktəb qrupları tərəfindən muzey ziyarətləri çox vaxt plansız olur, nəticədə bir çox uşaq müşahidə və kəşf fürsəti olmadan muzeyi ziyarət edir. Amma müəllimlər ziyarəti yaxşı planlaşdırdıqda ziyarət daha məhsuldar olur. Planlı ziyarətlər zamanı müəllimlərin muzey əməkdaşları ilə əvvəlcədən məsləhətləşməsi lazımdır. Şagirdlərin diqqəti mövzuya uyğun olan eksponatlara yönəldilməlidir, iş vərəqləri, məlumat vərəqləri kimi mövzuya aid tədris materialları ilə öyrənmə mühiti daha da möhkəmləndirilməlidir.

Şagirdlərin belə aktiv fəaliyyəti zamanı onlara elementar bacarıqlar aşılır, müəllimin şagirdlərlə, şagirdlərin isə bir-biri ilə əməkdaşlığı yaranır, müəllimin təqdim etdiyi tematik material şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə muzeylərdə keçirilən interaktiv dərslər, ekskursiyalar, təcrübələr, layihələr təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafətdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Almaz Temur qızı Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
almazmamedzade@yahoo.com.tr

AŞPAZLIQ FRAZEOLÖGİYASI İLƏ BAĞLI FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ VARIANTLILIQ

***Açar sözlər:** frazeoloji vahidlərdə variantlılıq, leksik tərkib, leksik variantlar, leksik-qrammatik variantlar, qrammatik variantlar*

***Keywords:** variation in phraseological units, lexical composition, lexical variants, lexical-grammatical variants, grammatical variants*

Frazeoloji vahidlərin variantlılığı aşpazlıq frazeologiyasında özünün nümunələr çoxluğu və rəngarəngliyi ilə seçilir. H.Bayramov Azərbaycan dilində frazeoloji tərkiblərin iki, üç, hətta çox variantlılığının olduğunu bildirir: “Lakin bir sıra frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna eyni qalmaqla leksik tərkibi, komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi və bəzi başqa əlamətləri etibarilə bir-birindən bu və ya digər şəkildə fərqlənən iki, üç, hətta daha çox forması mövcuddur” (Bayramov, 1978:147). H.Bayramov frazeoloji variasiya adı ilə leksik, leksik-qrammatik, qrammatik variantlılığın olduğunu deyir (Bayramov, 1978:148).

Frazeoloji variantlılığı yaradan onun ifadə formasıdır. Frazeoloji variantlılıq dedikdə, frazeoloji vahidin tərəflərinin ifadə olunduğu leksik vahidlərdə rastlanan variantlaşma nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidin denotat və siqnifikatı dəyişməz qalmalıdır. Frazeoloji vahid yeni yarandıqda daxili formasını qorumuş olur, sonralar daxili forma zəiflədikdə yeni məna bildirən frazeoloji vahid əmələ gəlir (Mirzəliyeva, 1995:84). Eyni frazeoloji vahidin yeni semantik mənası olur, variantlılıq təşkil etməkdən yaranır. Yaranmış həmin semantik məna ilkin mərhələdəki semantik məna ilə üst-üstə düşsə sinonim, fərqli olsa, başqa frazeoloji vahid olar. Leksik tərkibin dəyişməsi və ya strukturunun dəyişməsi frazeologizmlərin daxili formasına təsir etmir.

Obrazlı frazeoloji vahidlərin əsasında isə eyni obraz durur. Leksik mənə sözün bütün qrammatik dəyişmə formalarında eyni olaraq qalır (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019:12). Frazeoloji vahidlərdə isə eyni frazeoloji mənənin bəzi qrammatik dəyişmə formaları olduğu halda yalnız variantlılıq yaradır.

Frazeoloji variantlarla frazeoloji sinonimliyin oxşarlıq və fərqləri vardır. Frazeoloji variantlılıqda obrazlılıq hər iki halda eyni olmalıdır. Əks təqdirdə, ortada iki obrazlılıq olarsa, bu, variantlılıq olmaz, ayrı-ayrı vahidlər olar və irəlidə sinonimliyi də yarada bilər. Frazeoloji sinonimlərdə obrazlılıq ola da bilər, olmaya da bilər, sinonimliyin yaranmasında obrazlılıq zəruri deyil. Frazeoloji variantlar dildə bir-birini həmişə əvəz edir. Frazeoloji sinonimlərdə nümunələrin hər ikisinin mənası ifadə etdiyi ümumi semantik mənə üzrə üst-üstə düşdüyü üçün sinonimlik kəsb edir. Mətnə işləndikdə bir-birini əvəz edər, bəzən başqa mətnə isə yox, bu imkan sinonimlərdə həmişə olmur. Frazeoloji sinonimlər bir-birindən öz quruluşlarına görə fərqli olur, frazeoloji variantlarda isə əksərən quruluşuna görə eyni olur. Frazeoloji sinonimlərin yaranmasında obrazın yeniləşməsi dayanır, bu, variantlılıqda vacib deyil.

Variantlardan birində bütün komponentlər öz mənasını saxlayırsa, digər bir variantda dəyişən komponent məcazi mənalı sözlə verilir (Mirzəliyeva, 1995:83). Eyni bir frazeoloji vahidin sayca bir neçə, zəngin variantlılığı ola bilər və onlardan hansının ilkin və ya sonrakı variant olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün görünür (Mirzəliyeva, 1995:85). Frazeoloji vahid və onun variantları, əslində, dilin tarixi inkişaf xətti əsasında vaxtilə sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində ikən bir qisim komponentlərinin eyniliyi, digərlərində leksik dəyişmələrin olması prinsipi ilə və sintaktik bütövlüyə sadıq qalma üzrə formalaşmış (Mirzəliyeva, 1995:85).

Leksik variantlılıqda frazeoloji vahidlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə mənsub sözlərlə əvəzlənir. Frazeoloji variantlılıqda mənə bütövlüyü qorunur, yalnız ifadə dəyişikliyi baş verir. Frazeologizmin eyniliyi məsələsi mənənin sabitliyi ilə davam edir, frazeologizmin

müxtəlifliyi məsələsi isə frazeoloji variantlıqla görünür. Frazeoloji variantda məna eyni olur, obrazlı ekspressiv-üslubi çalar fərqlənməkdədir (Mirzəliyeva, 1995:87). M.Mirzəliyeva frazeoloji variantlılığı əmələ gəlməsinə görə belə qruplaşdırır:

- fonetik variantlılıq;
- morfoloji variantlılıq;
- sintaktik variantlılıq (birləşmələrdə söz sırasının dəyişməsi və s.);
- leksik variantlılıq;
- ellipsisə uğramış frazeoloji variantlılıq (Mirzəliyeva, 1995:88).

H.Həsənov da variantlılığı leksik, leksik-qrammatik və qrammatik variantlılığa ayırır (Həsənov, 1988:234).

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji variantlar üç qrupa ayrılır:

1. leksik variantlar;
2. leksik-qrammatik variantlar;
3. qrammatik variantlar (Rəcəbli, 2021:95).

Leksik variantlarda komponentlərdən biri və ya ikisi fərqli olur, qalan komponentlər isə ortaq olur. Bir və ya iki komponentin dəyişməsi ilə yaranan leksik əvəzlənmənin iki yarımqrupu var: a) baş sözə görə leksik əvəzlənmə; b) digər bir sözə görə leksik əvəzlənmə.

1. Baş sözə görə leksik əvəzlənmələr iki yerə ayrılır: İsmi başqa dillərdən alınma olan leksik əvəzlənmələr və ya türk mənşəli olan leksik əvəzlənmələr. Türk mənşəli olanlar leksik mənasına görə tam eyni olur. Tıxsız balıq (ADİL, 4, 2006:337) / tikansız balıq (ADİL, 4, 2006:340); ağzı pendir kəsməmək / ağzı qatıq kəsməmək (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:16).

2. Baş sözü türk mənşəli qoşa sözdən ibarət olan leksik əvəzlənmədə qoşa sözün ikinci komponenti başqa leksik vahidlə ifadə olunan frazeoloji vahidlər: ətə-cana gəlmək, ətə-qana dolmaq, ətə-qana gəlmək. Ancaq köynək-köynək (bir köynək) ət tökmək kimi bir nümunədə baş sözü türk mənşəli eyni sözün təkrarı ilə işlənən qoşa sözdən ibarət komponentli vahid olaraq görünür (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:56).

3. Frazeoloji vahidin türk mənşəli isimlə ifadə olunan baş sözüə eyni mənalı ərəb mənşəli isim işlənən variantın əvəzlənməsi əsasında

yarananlar: Adəm alması (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:9) / nifaq alması (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:212).

4. İki, üç ərəb mənşəli baş sözün əvəzlənməsi ilə yaranan əvəzlənmələr: Əcəl badəsini içmək / əcəl camını içmək / əcəl şərbətini içmək (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:104).

Baş söz olmayan komponentlərin əvəzlənməsi ilə yaranan variantlılığın tipləri isə belədir:

1) Baş söz olmayan müxtəlif mənəli türk mənşəli leksik vahidlərin əvəzlənməsi ilə əmələ gələn variantlaşma: Arı yeyib namusu dalına / belinə atmaq (Rəcəbli, 2021:96). Aşpazlıq frazeologiyasında buna aid bir neçə nümunə var.

2) Feil komponentin əvəzlənməsi ilə yaranan frazeoloji variantlar:

- Sinonim xüsusiyyətli feili komponentlərin əvəzlənməsi: Şişə çəkmək / şişə taxmaq (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:247).
- Sinonimlik xüsusiyyəti daşımayan feili komponentlərin əvəzlənməsi: Bu xəmir (hələ) çox su aparacaq (götürəcək) (ADİL, 2, 2006:445).
- Leksik variantlaşmada bir feili komponentin əvəzinə, isimlə birgə başqa leksik mənaya malik feil variant olaraq işlənir. Yəni bir sözə qarşı iki sözün işlədilməsi ilə rastlaşırıq: Ətəyinə qoz töküb başını yarmaq / ətəyinə qoz töküb başına qapaz vurmaq (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015).

Leksik ixtisarlar komponentlərdən biri və ya bir qismi ixtisar edilib dildə işlənir: Qoltuğunun altına (qarpız) vermək (ADİL, 3, 2006:175), qabına sığmamaq/qabına-qacağına sığmamaq (ADİL, 3, 2006:12), iştahası açılmaq/iştahası yeddi yerdən açılmaq (Həmidov, Qocayev, Məmmədova, Həmidova, 2020:833).

Leksik-qrammatik variantlıqda feili komponent ismi komponenti iki halında idarə edir. Aşını bişirmək – aşının suyunu vermək (Məhərrəmli, İsmayılov, 2015:27). Qrammatik variantlaşmada leksik vahid də, mənə da eyni olur, ancaq isim olan komponentlərinin qrammatik formalar üzrə dəyişməsi ilə əvəzlənmələr yaranır. Qrammatik variantlaşmanın dörd tipi var:

1) Frazeoloji vahidlərin isimdən ibarət olan komponenti hal şəkilçisiz işləndikdə, digər variantda isə çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə düzəlik: Sözü ağzında çeynəmək – sözü ağzından tökülmək (Məhərrəmli, İsmayilov, 2015:239).

2) Frazeoloji vahidlərin isimdən ibarət olan komponenti mənsubiyyət və hal şəkilçiləri ilə işlənir, digər variantda isə onlar buraxılır: Qarın (qarnını) otarmaq (ADİL, 3, 2006:60), su (yunu) dəyişmək (ADİL, 4, 2006:157).

3) İsimlə sifətin işləndiyi frazeoloji vahiddə komponentlərin inversiyası baş verir və birinci komponentdəki hal şəkilçisinin ixtisarı ilə variantlaşma baş verir. Şorunu-şitini çıxarmaq / şitini-şorunu çıxarmaq (ADİL, 4, 2006:236).

4) Frazeoloji vahidin komponentləri də, sintaktik əlaqələri də eyni olur. Ancaq morfoloji əlamət fərqli olur, komponentlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərə malik olur (Rəcəbli, 2021:100): Harada (harda) aş, orada (orda) baş olmaq (Hüseynov, Əhmədov, 2011:128), az (acıq) aşın duzu deyil (ADİL, 1, 2006:150).

Frazeoloji variantlılığın yaranması üçün əsas leksik və ya leksik-qrammatik cəhətdən dəyişiklik olmalıdır. Variantlılığın əmələ gəlməsində orta komponentin olması başlıca ünsürdür. Variantlıq bir frazeoloji vahidin variantlarına rəğmən mütləq eyni mənanı bildirməsidir, ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin eyni məna bildirməsi isə sinonimlik olur. Frazeoloji variantları leksik, leksik-qrammatik, qrammatik variantlar olmaq üzrə üç qrupa ayırırlar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, H.A. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif.
2. Mirzəliyeva, M. (1995). Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası.
3. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2019). Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm.

4. Həsənov, H.Ə. (1988). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif.
5. Rəcəbli, Ə. (2021). Frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil .
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
7. Məhərrəmli, Q., İsmayılov, R. (2015). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
10. Həmidov, İ., Qocayev, M., Məmmədova, R., Həmidova, L. (2020). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: TEAS Press nəşriyyat evi.
11. Hüseynov, F.H., Əhmədov, B.B. (2011). Məktəblinin frazeoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.

Bəyim İsa Hüseynova

Bakı şəhəri, 287 №-li “ZƏKALAR” Liseyi
bayimhuseynova69@gmail.com

SİNFİN İDARƏ OLUNMASI

Açar sözlər: *sinfin idarə olunması, effektiv təlim metodları, müəllim mərkəzli, şagirdyönlümlü, fasilitator*

Keywords: *classroom management, effective teaching methods, teacher-centered, student-centered, facilitator*

Müasir dövrdə təhsilin inkişafı əksər hallarda şagirdlərin nailiyyətlərilə ölçülməkdədir. Müəllimlərin yüksək peşəkarlıq bacarıqlarının olması, davamlı şəxsi inkişafına vaxt ayırması, müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni tədris metodlarını uğurlu şəkildə tədris prosesində tətbiq etməsi yüksək şagird nailiyyətlərinin əldə olunması ilə xarakterizə olunur. Burada diqqət çəkən əsas məqamlardan biri və ən əsası sinfin effektiv idarə olunmasıdır (Barry, Parsinson, 2012). Buraya müəllimin dərs planlaması, dərslərin maraqlı təşkili, bütün öyrəncilərin dərs prosesinə cəlb olunması və fəal iştirakı daxildir.

Azərbaycan uzun illər Sovet İttifaqının tərkibində olduğundan, təhsil sistemi planlı iqtisadiyyata əsaslanırdı və insan resurslarının inkişafı da bu yöndə planlaşdırılırdı. Burada əsas diqqət faktların yadda saxlanması ilə biliklərin əldə olunmasına yönəlirdi. Sovet kurikulumunun əsas məqsədi öyrəncilərin tənqidi düşünmə, analiz etmə və problemi həll etmə bacarıqlarından çox, faktların yadda saxlanılmasına və təkrarına üstünlük verirdi. Dərslərdə yalnız müəllimyönlümlü öyrənmə üsulundan istifadə edilir, təlim prosesi müəllim mərkəzli fəaliyyətə əsaslanır, öyrəncilər yalnız dinləyici qismində iştirak edirdi. Müəllimlər standartlaşdırılmış kurikulum əsasında hazırlanmış dərslərdəki məlumatları şagirdlərə ötürür, şagirdlər də öz növbəsində bu məlumatları yadda saxlamaqda məsul idilər (6).

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklər aparılmışdır. Burada inkişaf etmiş

ölkələrin təhsil təcrübələri nəzərə alınmaqla bir sıra reformlar həyata keçirilmişdir. Bu fəaliyyətlərdə əsas məqsəd təlim-tədris prosesinin müasir standartlara cavab verməsi, müəllimlərin peşəkar inkişafı, dərslərin yenidən hazırlanması, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və sisteminin işlənilib hazırlanması prioritet məsələlərdən olmuşdur. Təhsilə yeni yanaşma bir sıra vacib məsələləri özündə ehtiva edir:

- Təlim prosesində səmərəli öyrənmə mühitinin qurulması;
- Müəllimin fasilisasiya bacarıqları;
- Sınıfın effektiv idarə edilməsi;
- Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- Effektiv müəllim – şagird və müəllim – valideyn münasibətləri və s.

Tədris prosesinin başlanğıcından müəllimlər şagirdlərə nəzarət etmək, öyrənmə üçün lazımı mühit yaratmağa çalışırlar. Sınıf idarəçiliyi əksər hallarda tədrisin ən mürəkkəb aspektlərindən biridir. “Sınıfdə nizam-intizamın qorunması tədrisin əsas vəzifəsidir, çünki idarəetmə fəaliyyəti təlimin effektiv və səmərəli keçə biləcəyi şəraitin yaradılmasına və saxlanmasına gətirib çıxarır” (Smit, Lasslett, 1993). Rogers və Frayberq (1994) sinfin idarə olunmasında iki yanaşma müəyyən ediblər: müəllim və tələbə mərkəzli yanaşmalar. Bu iki yanaşma arasındakı fərqləri aşağıdakı cədvəldə müqayisə etmək olar (Rogers, Freiberg, 1994).

Cədvəl.

Müəllim mərkəzli yanaşma	Şagirdyönlü yanaşma
Müəllim yeganə liderdir.	Liderlik paylaşılır.
Bütün məsuliyyət müəllimin üzərindədir.	Məsuliyyət şagirdlər arasında bölünür.
Nəticələr bütün şagirdlər üçün eynidir.	Nəticələr şagirdlərin fərdi bacarıqlarına görə dəyişir.
Az sayda şagird müəllimin köməkçisi kimi fəaliyyət göstərə bilər.	Hər bir şagird sinfin idarə olunmasında iştirak edə bilər.

Mənbə: Rogers, C. & Freiberg, J. (1994)

Cədvəldən də göründüyü kimi, müəllim mərkəzli yanaşma zamanı şagirdlər fəal dinləyici rolunu oynayır, onların fəaliyyətləri kölgədə qalır. Bu zaman müəllim şagirdlərin bilik və bacarıqlarını da qiymətləndirməkdə, onların zəif və güclü tərəflərini aşkar etməkdə çətinlik çəkir. Lakin bundan fərqli olaraq şagirdyönümlü yanaşma zamanı müəllim fasilitator rolunu oynayır, şagirdlərə vəzifələr verməklə onların bilik və bacarıqlarının aşkar olunmasında və inkişafında dəstəkləyici mühiti yaratmış olur.

Müəllim – şagird münasibətləri

Sinfin idarə olunmasında əsas faktorlardan biri də müəllim – şagird ünsiyyətidir. Müəllimin şagirdləri yaxından tanıması onlarla effektiv ünsiyyət qura bilməsində rol oynayır. Aydındır ki, şagirdlər səmimi, mehriban ünsiyyətdə olduqları müəllimlərlə daim açıq müzakirələr aparır, hətta müəllimin tədris etdiyi fənni müəllimə olan xoş münasibətlərindən dolayı da öyrənmiş olurlar (Yashar, 2008). Bundan savayı, davranış pozuntusu müşahidə olunan şagirdlərin əksəriyyəti müəllimin zəif sinif idarəetməsilə bağlı olur. Lakin müəllimin sinifdə konfliktdə meyilli şagirdlərlə düzgün ünsiyyət qura bilməsi sinifdə sabitliyi poza biləcək halların da qarşısını alır. Nəticə etibarilə, müəllimin şagirdlərlə olan düzgün ünsiyyəti ona sinfin effektiv idarə olunmasında böyük köməklik göstərmiş olur.

Kern və Klemensin (2007) ədəbiyyat araşdırmasına əsasən, sinfin effektiv idarə olunmasında aşağıdakı faktorlar mühüm rol oynayır:

- Aydın, anlaşılan sadə qaydalar və gözləntilər;
- Müəllimin şagirdlərdən gözləntiləri, dərsin məzmunu, fəaliyyətlərin ardıcılığı barədə şagirdlərin əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- Müəllimin şagirdləri uğurlu fəaliyyətlərinə görə tərifləməsi, dəyərləndirməsi;
- Tapşırıqların çətinliyinin şagirdlərin bilik və bacarıqlarına uyğunluğunu gözləmək;
- Sinifdə hər kəsin fəal iştirakını təmin etmək.

Nəticə etibarilə, sinif otağı təlim tədris prosesinin reallaşdırıldığı yer olduğundan bunun məhsuldar şəkildə təşkili sinfin effektiv idarə olunmasından asılıdır. Hansı yanaşmadan istifadə etməsindən asılı olmayaraq, müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı müsbət əlaqəsi, pedaqoji prosesi sadələşdirməsi, məhsuldar öyrənmə mühitinin qurulması sinfin effektiv idarə olunması ilə səcyyələndir. Sinfin effektiv idarə olunması üçün müəllimlər dərin biliklərə, şəxsi keyfiyyətlərə, dinləmə bacarıqlarına, yumor hissənə malik olmalı, bu kimi xüsusiyyətləri səmimi şəkildə şagirdlərinə çatdırmağı bacarmalıdırlar. Müasir dövrün sürətlə dəyişən tələblərini nəzərə alsaq, müəllimlər daim effektiv idarəetmə bacarıqlarını təkmilləşdirməli və inkişaf etdirməlidirlər (İbadova, 2022).

Ədəbiyyat

1. Barry, S., Parsinson. (2012). “Evidence – based classroom behaviour management strategies”.
2. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=21012>
3. Smith, C.J. & Lasslett, R. (1993). “Effective classroom management”.
4. Rogers, C & Freiberg, J. (1994). “Freedom to Learn”.
5. Yashar, S. (2008). “Classroom management approaches of primary school teachers”.
6. İbadova, B. (2022). “Sinfin idarə olunması: vəzifələr, tələblər”.

Elşən Malik oğlu Fətəliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
fataliyev.elshan@gmail.com

SƏNAYE MƏHSULLARININ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *keyfiyyət, keyfiyyətin yüksəldilməsi, məhsul, məhsulun keyfiyyəti, sənaye*

Keywords: *quality, quality improvement, product, product quality, industry*

Məhsulun keyfiyyətinə təsir edən amillər iki qrupa bölünür: malın keyfiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər və keyfiyyəti qoruyub saxlayan amillər. Birinci qrup amillərə layihələşdirmə, modelləşdirmə və hazırlanma keyfiyyəti daxildir. Hazırlanma keyfiyyətinə normativ-texniki sənədlərin düzgün seçilib hazırlanması, alət və avadanlıqların dəqiq və keyfiyyətli seçilməsi, xammalın keyfiyyəti və texnoloji rejimə riayət edilməsi daxildir. İkinci qrup amillərə isə keyfiyyətə tam formalaşmamış məhsulun istehlakçılara lazımı səviyyədə çatdırılmasını təmin edən amillər daxildir. Bu amillərə məhsulun markalanması, qablaşdırılması, daşınması və saxlanması aiddir.

Sənayedə istehsal edilən bütün məhsullar müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Tələblər dedikdə, müəyyən vaxt ərzində məhsulun təyinatına görə istifadəsinin mümkünlüyünü təmin etmək üçün müvafiq olduğu şərait və xüsusiyyətlər başa düşülür. Tələblərin xarakter və səviyyəsi müxtəlif dövrlərdə eyni deyil və əhalinin maddi və mədəni səviyyəsindən, əşyanın təyinatından, xammal ehtiyatlarının olmasından, istehsalın texniki-iqtisadi imkanlarından və məhsul haqqında bilik səviyyəsindən asılıdır. Tələblərin səviyyəsi və məhsulun keyfiyyəti arasında müəyyən qeyri-münasiblik vardır ki, bu da məhsulun

arasıkəsilmədən keyfiyyətinin yüksəlməsinə və çeşidinin təzələnməsinə imkan verir.

İqtisadiyyatın, elm və texnikanın inkişafı, əhali tələblərinin dəyişilməsi, yeni növlü xammalların meydana çıxması nəticəsində məhsula qarşı qoyulan tələblər daim dəyişilir və bir qayda olaraq artır. Məhsula olan tələblər *cari və perspektiv, ümumi və spesifik* tələblərə bölünür.

Cari tələblər bilavasitə satışda olan məhsullar üçün tərtib edilir. Onlar müəyyən mərhələdə ölkənin iqtisadi inkişafı, istehsalın texniki və iqtisadi imkanları nəzərə alınaraq qoyulur. Bu tələblər, bir qayda olaraq, normativ-texniki sənədlər və texniki şərtlərlə nizama salınır. Cari tələblər dövrü olaraq nəzərdən keçirilir, dəqiqləşdirilir və dəyişdirilir.

Perspektiv tələblər məhsulun keyfiyyətinə verilən geniş və yüksək səviyyəli kompleks göstəriciləri özündə birləşdirir. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə verilən cari tələblər perspektiv tələblərin əsasını təşkil edir. Məhsulların keyfiyyətinə verilən perspektiv tələblərin tərtib edilməsi elm, sənaye və ticarət işçilərini hazır məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyə və daim təkmilləşdirməyə vadar edir. Perspektiv tələblər texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq cari tələblər qrupuna keçir və milli standart və texniki şərtlərlə nizama salınır.

Ümumi tələblər bərabər dərəcədə ya bir məhsula, yaxud da üstünlüyü çox olan məhsullara verilir. Bu tələblərə məhsulun öz təyinatına nisbətən tam müvafiq olması və əsas funksiyanın yerinə yetirmə dərəcəsi, istifadə rahatlığı, insan üçün zəruriliyi, təhlükəsizliyi, orqanizmin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi, təyin olunmuş müddət ərzində istismar zamanı davamlılığı və etibarlılığı, təmirin mümkünlüyü, sadəliyi, estetik tələblər və s. daxildir.

Spesifik tələblər bir qrup məmulatlara, yaxud müəyyən məhsul üçün verilməklə müxtəlif ola bilər: məsələn, şüşə məmulatlarının kəskin temperatur dəyişmələrində istismarının mümkünlüyü.

Ümumiyyətlə, bütün istehsal olunan məhsullar üçün verilən ən mühüm tələb onların insan orqanizmi üçün zərərsiz olması hesab edilir.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Yeganə Hikmət qızı Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

dissertant

yegana.hh@gmail.com

Elnarə Kazım qızı Kazımova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

kazimovaelnara617@gmail.com

MİNERAL GÜBRƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: əkinçilik, gübrələmə, məhsuldarlıq, effektivlik, humus

Keywords: agriculture, fertilization, productivity, efficiency, humus

Əkinçiliyin kimyalaşdırılmasında ən başlıca məsələlərdən biri mineral gübrələrin istifadəsinin iqtisadi effektivliyinin artırılmasıdır. Bu məsələni həll etmədən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını, kapital qoyuluşunun effektivliyini, təsərrüfatların rentabelliğini və s. yüksəltmək qeyri-mümkündür. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması məsələsinin səmərəli həlli kənd təsərrüfatı istehsalının kimyalaşdırılması ölçüsü və effektivliyindən çox asılıdır (Vildflush, Tsyganov, Lapa, 2002:321).

Təcrübələr göstərir ki, müxtəlif iqlim və torpaq şəraitində gübrə növü və miqdarı bitki növlərinin məhsuldarlığına müxtəlif formada təsir edir. Bununla əlaqədar olaraq, gübrədən istifadənin və kənd təsərrüfatı istehsalının effektivliyinin artırılması məsələsinin optimal həll edilməsi meydana çıxır. Ərazi üzrə kənd təsərrüfatında mineral gübrələrin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinin optimal hesablanması üçün

İqtisadi modelin tərtibinə nəzər yetirək. İqtisadi-riyazi modelin tərtibi üçün aşağıdakı ilkin informasiya tələb olunur (Lapa, Bosak, 2002).

İlkin informasiya

Modelin tərtibi üçün tələb olunan ilkin məlumatlar aşağıdakılardır:

1. Təsərrüfatın əkin sahəsi;
2. Regionda əkilə bilən kənd təsərrüfatı bitkiləri və onların məhsuldarlığı;
3. Hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinə verilən mineral gübrələr və onların verilmə norması (sent./ha);
4. Hər bir kənd təsərrüfatı bitkisi üçün gübrələnmədən sonrakı məhsuldarlığı;
5. Gübrələnmədən sonrakı məhsul artımının AZN – 1 ifadəsi;
6. Tədqiq olunan region üçün məhsulun hər bir kənd təsərrüfatı bitkisi üçün nəzərdə tutulan həcmi;
7. Hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin torpaqda apardığı və ya gətirdiyi humusun həcmi (ton/ha).

Məsələnin iqtisadi-riyazi modeli

Tutaq ki, hər bir gübrə növünün ehtiyat (istehsal) həcmi, hər bir zona və bitki üzrə gübrənin verilməsi effektivliyi, yəni gübrələnmədən alınan məhsul artımı məlumdur. Aydındır ki, bu artımlar müxtəlif məhsullar üçün müxtəlif olacaqdır.

Məqsəd funksiyası – mövcud olan gübrəni zonalar üzrə elə bölüşdürmək lazımdır ki, gübrələnmədən alınan ümumi məhsul artımı maksimal olsun, yəni

$$Z = \sum_{j \in N} c_j x_j \rightarrow \max$$

Məhdudiyət şərtləri:

1. Gübrənin miqdarı və istifadəsi üzrə:

$$\sum_{j \in N} a_{ij} x_j \leq B_i, \quad (i \in M_1)$$

2. Hər bir zonanın gübrələnmə sahəsi üzrə:

$$X_j \leq S_j, \quad j \in N \cap M_2$$

3. Məhsulun nəzərdə tutulan artımı üzrə:

$$\sum_{j \in N} v_{ij} x_j \geq Q_i, \quad (i \in M_3)$$

4. Torpaqdan aparılan və gətirilən humusun balansı üzrə:

$$\sum_{j=1}^n k_j x_j + k_{n+1} \geq 0$$

Burada x_j – hər bir zonada j – cu növ bitkinin gübrələnmə sahəsi;
 a_{ij} – hər bir zonada j – cu növ bitkinin hər ha -na verilən i – ci növ gübrə norması;

v_{ij} – gübrələnmə nəticəsində j – cu növ bitkinin məhsul artımı;

c_j – gübrələnmə nəticəsində j – cu növ bitkinin məhsul artımının qiyməti;

$B_i - i$ – ci növ gübrənin həcmi;

S_j – hər bir zonada j – cu növ bitkinin becərilmə sahəsi;

Q_i – gübrələnmə nəticəsində i – ci məhsulun nəzərdə tutulan artım həcmi;

N – kənd təsərrüfatı bitkisinin nömrələrindən təşkil olunmuş çoxluq;

$M_1 - i$ – ci növ gübrənin nəzərdə tutulan artımı üzrə məhdudiyət nömrələrindən təşkil olunmuş çoxluq;

M_2 – kənd təsərrüfatı bitkisinin sahəsi üzrə məhdudiyət nömrələrindən təşkil olunmuş çoxluq;

$M_3 - i$ – ci növ məhsulun nəzərdə tutulan artımı üzrə məhdudiyət nömrələrindən təşkil olunmuş çoxluq.

Ədəbiyyat

1. Vildflush, I.R., Tsyganov, A.R., Lapa, V.V. (2002). Ratsional-noye primeneniye udobreniy. Gorki: BGSKHA, 321 s.
2. Lapa, V.V., Bosak, V.N. (2002). Mineralnyye udobreniya i puti povysheniya ikh effektivnosti. Minsk: Institut pochvovedeniya i agrokhimii.

Mətanət Sərxan qızı Nuriyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
metanet.nuriyeva91@gmail.com

KİMYƏVİ KİNETİKANIN TƏDRİSİNDƏ 4E KONSTRUKTİV TƏLİM MODELİNDƏN İSTİFADƏNİN METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

***Açar sözlər:** konstruktiv təlim, 4E təlim modeli, kimyəvi kinetika, təlim formaları, məntiqi təfəkkür*

***Keywords:** constructive training, 4E training model, chemical kinetics, training forms, logical thinking*

Ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisi prosesində ən aktual problemlərdən biri də kimyəvi kinetika sahəsindəki öyrənmə çətinliklərinə cavab verən yeni öyrətmə metodlarının işlənilib hazırlanması prosesidir. Müasir təlim texnologiyalarının tələblərinə uyğun olaraq məhsuldar öyrənmənin əsasını isə təhsilalanın təlim materialı üzərində müstəqil çalışması, intellektual qabiliyyətlərini və potensial imkanlarını inkişaf etdirməsi, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə kimi mühüm vəzifələr əhatə edir. Kimyəvi kinetikanın düzgün mənimsənilməsi şagirdlər tərəfindən kimyəvi nəzəriyyənin dinamik tərəfi haqqında konseptual bir anlayış tələb edir ki, bunun da əsasını konstruktiv öyrənmə təşkil edir. Müasir təhsil sistemində konstruktiv öyrənmənin həlledici əsası dedikdə, biliyin, yeni ideyaların əvvəlki biliklərlə sintezinin əsasında yaradılmasını, eləcə də yeni biliklər sisteminin passiv şəkildə deyil, şagirdlərin fəal tədqiqatçılıq təcrübəsi əsasında biliklərini ümumiləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində mənimsəmələri nəzərdə tutulur (Abbasov, Əliyev, 2004:39).

Qeyd etməliyik ki, kimyəvi kinetikaya aid mövzuların tədrisi prosesində mövzu ilə bağlı anlayışların düzgün izah edilməsi və onların

izahı əsasında şagirdlərin mövzunu daha dərindən mənimsəmələri istiqamətində konstruktiv öyrənmə nəzəriyyəsinin düzgün tətbiq edilməsi üçün 4E təlim modelinin işlənilməsi əsas hesab edirik.

Aparığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, konstruktiv öyrənmə nəzəriyyəsinə əsaslanan təlim mühitlərinin yaradılması yalnız nəzəri və praktiki anlayışlarının öyrədilməsində yaranan çətinlikləri deyil, həm də bu anlayışların mənimsənilməsində yaranan mənfi təlim şəraitini aradan qaldırır (Kurt, Ayas, 2012:981). Qeyd etməliyik ki, konstruktiv təlim nəzəriyyəsinə müasir təhsil şəraitində tətbiq etmək üçün müxtəlif təlim modelləri təklif edilsə də, biz tədqiqatımızı 4E təlim modeli üzərində aparmağı vacib hesab etdik. Çünki dörd pilləli, yəni 4E təlim modelinin müasir tədris mühitində istifadəsi asan və praktikdir. 4E təlim modeli aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir (Ayas, Sözbilir, 2017:197):

➤ Modelin ilk mərhələsində müəllim tərəfindən şagirdlərin diqqətinin kinetikanın ilkin anlayışlarına yönləndirilməsinə çalışılır.

➤ Modelin ikinci mərhələsi, həmçinin fokuslanma mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə müəllim müxtəlif təlim formalarından istifadə etməklə, sinif müzakirələri və təcrübələr kimi tədris vahidləri vasitəsi ilə şagirdlərin mövzu ilə əlaqəli bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasına çalışır;

➤ Modelin üçüncü mərhələsində isə şagirdlərin əldə etdikləri yeni biliklərini əvvəlki bilikləri ilə müqayisə edib, nəticə çıxarmalarına şərait yaradılır.

➤ Modelin yekun mərhələsi isə şagirdlərin əldə etdiyi yeni biliklərinin müxtəlif vəziyyətlərdə tətbiq etdiyi mərhələdir. Bu mərhələnin əsas üstünlüyü mövzu ilə əlaqədar əldə etdikləri yeni biliklərin gündəlik həyatla əlaqələndirilərək gücləndirilməsidir (Ayas, Sözbilir, 2017:199).

Kimyəvi kinetika ilə bağlı dərslərin tədrisində şagirdlərdə konstruktiv öyrənmə fəaliyyətlərinin formalaşdırılması zamanı aşağıdakı prinsiplərdən istifadə edilməlidir:

- Biliklər müstəqil, məhsuldar, yaradıcı şəkildə əldə edilməli və mənimsənilməli;
- Məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür, eləcə də problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə vərdişlər formalaşdırılmalı;
- Elmi-tədqiqat vərdişləri formalaşdırılmalı;
- Kimyəvi kinetika ilə əlaqədar mövzular gündəlik həyatla əlaqələndirilərək tədris edilməli;
- Qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq vərdişləri formalaşdırılmalı.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, M.M., Əliyev, A.H və b. (2014). Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII-XI siniflər üçün). “Kimya məktəbdə” jurnalı, 2-3, s.46-47.
2. Kurt, S., Ayas, A. (2012). Energy education science and technology. Part B: Social and Educational Studies. Volume (Issue) 4(2), p.979-992, p.981.
3. Ayas, A., Sözbilir, M. (2017). “Kimya öğretimi”. Ankara, 810 s., s.197-199.

Günel Gündüz qızı Əmirova

Mingəçevir Turizm Kolleci

amirovagun@yandex.ru

NAFTALAN NEFTİNİN FİZİKİ-KİMYƏVİ XASSƏLƏRİ

Açar sözlər: *Naftalan nefti, azotlu birləşmələr, fraksiyalar, parafin karbohidrogenləri, balneoloji və müalicəvi dəyər*

Keywords: *Naftalan oil, nitrogenous compounds, fractions, paraffin hydrocarbons, balneological and therapeutic value*

Naftalan neftinin tərkibində olan maddələrin quruluşunun və fiziki-kimyəvi xassələrinin kimyəvi təbiətini bilmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun bioloji fəaliyyətinin ayrı-ayrı fizioloji cəhətdən fəal tərkibinin müəyyən edilməsi müxtəlif quyulardan fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərin öyrənilməsi üzrə böyük iş əhəmiyyətli miqdarda parafin karbohidrogenlərindən ibarət (yüngül sənaye Naftalan nefti də daxil olmaqla) Bakı təcrübəli Naftalan zavodunun laboratoriyasında aparılmışdır. Karbohidrogenlərin tərkibində üç müxtəlif quyudan olan neftdə yaxın temperatur intervallarında qazılan karbohidrogenlərin miqdarı arasında əhəmiyyətli fərq müəyyən edilmiş, onların hamısı müalicəvi fəallığa malik idi. Lakin klinikada aparılan müqayisəli müşahidələr göstərdi ki, müxtəlif quyulardan alınan ağır Naftalan nefti müalicəvi effektivliyinə görə qeyri-bərabərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftlə bağlı Naftalan yataqlarının ayrı-ayrı fraksiyalarının tərkibi ildən-ilə dəyişir. Buradan neftin xüsusi çəkisində də dəyişikliklər görünür, daha yüngül sənaye neftinin axımının quyunun rejimindən və məhsuldar laydan asılı olması ilə izah olunur. Məsələn, № 20-də 1935-ci ildə olan quyudan xüsusi neft 0,9309-a, 1939-cu ildə 0,9240-a, 1940-cı ildə 0,9288-ə bərabərdir.

Yatağın bir sıra quyularından müalicəvi neftin fiziki-kimyəvi sabitləri son vaxtlar daha da dəyişmişdir. Onların tərkibində kiçik miqdarda parafin və ya metan karbohidrogenlər var idi ki, neft xüsusi

çəkisinə görə yüngülləşirdi. Bu, müalicəvi Naftalan neftinin tərkibinin qorunub saxlanılması vəzifəsini qarşıya qoyur ki, bu da müalicədə istifadə zamanı çox vacibdir. Hesab etmək olar ki, parafin karbohidrogenlərini özündə saxlayan daha yüngül neft qarışıqları Naftalanın balneoloji və müalicəvi dəyərini nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı salır. Bir çox müəlliflərin fikrincə, məhz parafin karbohidrogenlərinin olmaması halında ağır Naftalan nefti (çəki 0,935) müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

Yüngül Naftalan nefti (çəki 0,905) parafinlərdə aşkar miqdarda müalicəvi fəallığa malik deyil və yalnız sənaye məqsədləri üçün istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naftalan neftində tsiklopentano-perigidrofenantren nüvə karbohidrogenlərinin əhəmiyyətli miqdarda olması, həmçinin yüngül toksik karbohidrogenlərin olmaması bu nefti dünyanın bütün digər neftlərindən fərqləndirir.

Araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, Naftalan neftinin tərkibinə daxil olan azot tərkibli maddələrin çoxu bitki alkaloidləri ilə yaxındır və bəzi hallarda onların orqanizmə analoji təsiri olur. Tərkibində azot tərkibli birləşmələr nəfəsdə qalmış bitki aləminin törəmələrinin ilkin məhsullarıdır və ya neft yarandıqdan sonra bu məhsullar artıq müəyyən edilməyib. Araşdırmalar göstərir ki, Naftalan nefti tərkibində azot, azotlu üzvi birləşmələr şəklində, xüsusilə də pirrol sıralarına aid karbazola və heterosiklik birləşmələrinin öz molekulunda azot və kükürdlə eyni zamanda mövcud olan birləşmələr şəklində olur.

Ətraf mühitin müxtəlif şəraitlərinin (təzyiq, temperatur, lay, su, katalitik təsiri bitki süxurların, bakteriyaların bir çox növlərinin fəaliyyəti) təsiri altında azot tərkibli maddələrin müvəqqəti olaraq dəyişir. Bəzi fiziki-kimyəvi göstəricilərə görə, Naftalan neftinin qatranlı (tünd qəhvəyi rəngdə boyanmış) hissəsi bir çox digər neftlərin qatranından bir qədər fərqlənir. Naftalan neftindən ayrılmış qatranların molekulyar çəkisi 1000-dən yüksəkdir. Neftinin qatranlı birləşmələrinin yüksək molekulyar çəkisi oksigeni olan daha çox qatılaşdırılmış birləşmələrin (daha böyük molekullarla) azot və digər elementləri, xüsusilə polisiklik naften karbohidrogenlərinin olması ilə qismən izah

edilə bilər. Bir çox tədqiqatçılar belə qənaətə gəldilər ki, Naftalan neftinin qatran hissəsi təxminən 25% ballast olur və orqanizmə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmir. Bu onunla sübut edilmişdir ki, duzsuzlaşdırılmış Naftalan nefti qatranı özündə saxlayan neftdən daha yüksək müalicəvi təsirə malikdir (Karayev, 1959:16). Bununla yanaşı, bir sıra digər təcrübələr bu neftin qatranı və asfaltını göstərmiş, ümumiyyətlə, orqanizm üçün indifferant deyil, onun müəyyən təsirlərinə təsir edir. Xüsusilə də eksperimental canlı orqanizmlərdə azotistik və karbohidrat metabolizması proseslərinin dinamikasında dəyişikliklər yaradır.

Naftalan neftinin qatran hissəsi güclü toksikliyə malikdir (naften turşularının fəaliyyətinə yaxın). Bu, məlum olduğu kimi, böyük dozaların tətbiqində və uzunmüddətli fəaliyyətdə özünü bürüzə verən müəyyən toksikliyə malikdir. Neftin hətta ən dar fraksiyaları çoxsaylı fərdi birləşmələrdən ibarətdir ki, onların da detallı quruluşu hələ açıqlanmayıb. Yalnız müxtəlif neft karbohidrogenlərinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini və kimyəvi təbiətini bilən azot tərkibli, kükürd tərkibli, oksigen tərkibli birləşmələri, həmçinin naften turşuları da daxil olmaqla, bu neftin müalicəvi təsirinin ayrı-ayrı tərəflərinin xəstə orqanizmə kifayət qədər dolğun şəkildə öyrənilməsi mümkündür. Yalnız bu yolla Naftalanın ayrı-ayrı preparatlarının müalicəvi vasitə kimi hazırlanmasının və sonrakı tətbiqinin daha səmərəli və effektiv yollarını göstərmək olar.

Hal-hazırda Naftalan neftinin kimyəvi tərkibinin orqanizmə təsir mexanizminin xassələrinin dərinəndən öyrənilməsi məsələləri maraqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Karayev, A.I., Aliyev, R.K., Babayev, A.Z. (1959). Naftalan oil its biological effect and therapeutic application. Publishing House of the USSR Academy of Sciences. Moscow: Nauka.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevinc Həbib qızı Fətəliyeva

“Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında fonetik
təkrarların müqayisəli tədqiqi 5

Mətanət Məhərrəm qızı Hüseynova

İqtisadi jurnalistika ümumi
jurnalistikanın mühüm tərkib hissəsi kimi 7

Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə

“Cəmşid və Xurşid” abidəsinin tədqiqi tarixi 10

Rena Rafiq Shikhamirova

On occasional forms of lexicalization of syntactic units 12

Gülzar Məhəmməd qızı Ağakışiyeva

Etnoqrafik dialektizmlər və onların bədii dildə işlənmə
xüsusiyyətləri (*Müstəqillik dövrü bədii nəsr
nümunələri əsasında*) 16

İlkanə Rabil qızı Əmirova

Koqnitiv dilçilikdə konsept anlayışına müxtəlif yanaşmalar 19

Ruzanə Nemət qızı Süleymanova

Yunus Əmrə ingilis şərqşünası Paul Smitin tədqiqatında 23

Şəms Əfqan qızı Umudova

Milan Kundera “Bilməmək” romanı 26

Qənirə Namid qızı Qafarlı

Məktəblilərin aktiv muzey ziyarəti: ekskursiya,
nəzəriyyə, təcrübə 30

Almaz Temur qızı Məmmədzadə

Aşpazlıq frazeologiyası ilə bağlı frazeoloji
vahidlərdə variantlılıq 33

Bəyim İsa Hüseynova

Sinfin idarə olunması 39

Elşən Malik oğlu Fətəliyev

Sənaye məhsullarının keyfiyyətinə təsir edən amillər 43

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Yeganə Hikmət qızı Tağıyeva, Elnarə Kazım qızı Kazımova
Mineral gübrələrdən istifadənin optimallaşdırılması 45

Mətanət Sərxan qızı Nuriyeva
Kimyəvi kinetikanın tədrisində 4E konstruktiv
təlim modelindən istifadənin metodoloji prinsipləri 48

Günəl Gündüz qızı Əmirova
Naftalan neftinin fiziki-kimyəvi xassələri 51

İmzalandı: 22.09.2022
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 4.50 ç.v.
Sifariş: 559

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

